

קונטרס מאה ראשונים

המה וחיבוריהם שנזכרו בספר זה, לזמניהם ולא רצותיהם*

גאוני בבל

[תקופת הגאונים נמשכה מאמצע המאה החמישית עד סוף המאה השמינית לאלף החמישי (משלהי המאה ה'7 עד אמצע המאה ה'11 למנין אומות העולם)]

א. רב אחא משבחה (-רב אחאי גאון) - חי בראשית תקופת הגאונים, אך לא נשא במשרת גאון (ע' איגרת רב שרירא גאון, להלן אות ח', עמ' 103). ספרו ה'שאלות' הוא הספר הראשון המצוי בידינו מאחרי חתימת התלמוד. עוסק בנושאים שונים במצוות התורה, בהלכה ובאגדה, לפי סדר פרשיות התורה והמועדים, ענינים אחרים בכל פרשה. במצות קריאת שמע הוא דן בפ' ואתחנן. [מהד' ש. ק. מירסקי, סורא-מוסד הרב קוק, ירושלים תש"כ-תשל"ז, ה' כרכים].

ב. רב יהודאי גאון - גאון סורא, מעט אחרי רב אחא משבחה. ספרו 'הלכות פסוקות', הנמצא לפנינו לא לגמרי בשלימותו [מהד' ס. ששון, מיקצי גרדמים, ירושלים תשי"א; מבוא ותשלום הלכות פסוקות, ג. דנציג, בהמ"ל באמריקה, ירושלים תשנ"ג], הוא ספר ההלכה המקיף הראשון הידוע לנו מאחרי חתימת התלמוד. מסודר לפי נושאים, שאינם תמיד לפי סדר מסכתות הש"ס. אין בו לפנינו הלכות ק"ש. דנו במובא בשמו בחיבור של תלמיד תלמידו (לקמן אות ד') ובתשובות הגאונים (ר' לקמן בסוף מדור גאוני בבל).

ג. רב שמעון קיירא - בעל 'הלכות גדולות', ספר ההלכה המפורסם ביותר מתקופת הגאונים. מחברו, שחי בערך באמצע תקופת הגאונים, לא נשא במשרת גאון. הספר מסודר לפי נושאים, על פי סדר הש"ס. הושפע הרבה מספר 'הלכות פסוקות' לרב יהודאי, ולעיתים החליפו ביניהם. הלכות ק"ש בראש הספר. [מהד' ר' עזריאל הילדסהיימר (הנכד), מיקצי גרדמים, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז, ג' כרכים].

ד. פרקוי בן באבוי - תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון, כתב חיבור הלכותי פולמוסי כנגד מנהגי בני ארץ ישראל בכמה נושאים. חלקו נתגלה בגניזה הקהירית. [מהד' ל. גינצבורג, 'גנזי שכטר', ח"ב, עמ' 544 ואילך].

* ברשימה זו כללנו רק את הראשונים הנזכרים בספר זה, ורק את חיבוריהם שהבאנו מהם בספר, ולא את שאר חיבוריהם פירטנו את המהדורות שהשתמשנו בהן, והשתדלנו שיהיו אלה המהדורות המדויקות ביותר המצויות עד כה השמות הפרטיים של המהדירים נזכרו בראשי תיבות, וללא תארים, אף על פי שרבים מהם תלמידי חכמים גדולים בפני עצמם, איש לפי מהללו, והכל לבקשת הקיצור

ה. רב נטרונאי גאון - גאון סורא באמצע תקופת הגאונים. מגדולי המשיבים בין הגאונים. תשובותיו כונסו לאחרונה בספר 'תשובות רב נטרונאי גאון'. [מהר"י ברודי, מכון אופק, ירושלים תשנ"ד, ב' כרכים].

ו. רב עמרם גאון - גאון סורא אחרי רב נטרונאי. מתברר סידור התפילה הראשון הידוע לנו, הלא הוא 'סדר רב עמרם גאון'. הסידור כולל פסקי הלכה בנושאי התפילה והמועדים. [מהר"ד. גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב].

ז. רב סעדיה גאון - יליד מצרים. גאון סורא. חיבר ספרים בכל מקצועות היהדות, ובתוכם: 'סידור רב סעדיה גאון', הכולל תפילות ופיוטים משלו ופסקי הלכה. [מהר"י. דודזון, ש. אסף וי. יואל, מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ט].

ח. רב שרירא גאון - גאון פומבדיתא. מלבד תשובותיו (ר' בסוף המדור), עשינו שימוש גם ב'איגרת רב שרירא גאון' שכתב לחכמי קירואן, על השתלשלות התורה שבעל פה מתקופת התנאים ועד ימיו. [מהר"ב. מ. לוין, חיפה תרפ"א].

ט. רב האי גאון - בן רב שרירא גאון וממלא מקומו. אחרון הגאונים. פירושו למס' ברכות היה מצוי לפני כמה ראשונים, והביאו מדבריו. בידינו קטעים אחדים מן הפירוש, שנרפסו ב'אוצר הגאונים', חלק הפירושים, ר' לקמן.

תשובות הגאונים - במרוצת הדורות נרפסו קבצים רבים של תשובות גאונים. כל מה שפורסם עד שנת תרפ"ח, נאסף על ידי ב. מ. לוין בספר 'אוצר הגאונים' (ת"א, ברכות, חיפה תרפ"ח), מחולק ל'חלק התשובות' (חה"ת) ו'חלק הפירושים' (חה"פ). מאז ועד היום ראו אור קבצים נוספים של תשובות גאונים. מה שהובא בספרנו צוין במקומו.

ראשוני צפון-אפריקה וספרד עד לתקופת גזירות השמד של המוסלמים

[משלהי המאה השמינית עד שלהי המאה העשירית לאלף החמישי
(מתחילת המאה ה'11 עד תחילת המאה ה'13 למנין אומות העולם)]

י. רבנו חננאל (=ר"ח) - חי בעיר קירואן שבצפון-אפריקה בסוף ימי רב האי גאון ואחריו. פירושו לתלמוד היה ספר יסוד בתקופת הראשונים, ואמרו ש"כל דבריו רברי קבלה", כי קיבל באופן ישיר את תורת הגאונים (מפי כתבם). הפירוש למס' ברכות אינו נמצא לפנינו בשלימותו, אך יש ממנו הרבה ציטוטים וקטעים, שנאספו לאחרונה [פירושי רבנו חננאל' למס' ברכות, מהר"ד. מצגר, מכון לב שמח (וגשל), ירושלים תש"נ].

יא. רבנו ניסים מקירואן (=רב ניסים גאון) - בן זמנו ומקומו של רבנו חננאל. ספרו 'מפתח מעולי התלמוד', המיועד להסברת הסוגיות הנזכרות בדרך אגב בגמ' ועיקרן במקומות אחרים, נדפס למס' ברכות בש"ס וילנא. לאחרונה נרפס מחדש עם 'פירושי רבנו חננאל' הנ"ל אות י'.

יב. ר' שמואל הנגיד - מחכמי ספרד הקדמונים, בן זמנם של רבנו חננאל ורבנו ניסים. ספרו 'הלכותא גבראתא' אכז, ונותרו ממנו רק מובאות בדברי הראשונים. בעל ה'עיתים' (לקמן אות י"ז) הרבה להשתמש בו. [המובאות שבספרי הראשונים נאספו ב'הלכות הנגיד', מהר"מ. מרגליות, ירושלים תשכ"ב].

יג. ר' יצחק אבן גיאת (=ריצ"ג) - מחכמי ספרד הקדמונים בדור שאחרי הנגיד. ספרו 'הלכות הריצ"ג' מצוי בידינו על ענייני מועד (מתחיל מהלכות קידוש והבדלה, ללא הלכות שבת). הכיל כנראה גם את הלכות ק"ש, שעניינים מהן מובאים ע"י הראשונים. [הספר יצא לאור בשם 'שערי שמחה', ע"י ש. הלוי במברגר, פירסה, תרכ"א. אוסף מובאות מספרי הראשונים למס' ברכות: 'ליקוטי ריצ"ג', ברכות, מהר"ח. צ. סויבש, מוסד חיות, ציריך תשי"ב].

יד. ר' יצחק אלפסי (=רי"ף) - עבר ממקום הולדתו בצפון-אפריקה לספרד בזמן הריצ"ג, ועמד בראש ישיבת אליסנה אחריו. ספרו 'הלכות רבתי' היה לספר יסוד של ההלכה, וראשונים רבים כתבו עליו את ספריהם. [נדפס עם הש"סים, ובנפרד עפ"י דפוס קזשטא רס"ט, מהר"ג. נ. זק"ש, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ט, ב' כרכים]. כמו כן ראו אור כמה קבצים של שו"ת הרי"ף (מה שהובא צוין בגוף הספר).

טו. ר' יוסף הלוי אבן מיגאש (=ר"י מיגאש) - תלמידו המובהק של הרי"ף ויורשו בראשות הישיבה. רבו של ר' מימון אבי הרמב"ם. בספרנו הובאו דק' שו"ת ר"י הלוי אבן מיגאש' [מהר"ש. חסידה, לב שמח (וגשל), ירושלים תשנ"א].

טז. ר' אפרים מקלעה חמאד - תלמיד הרי"ף בצפון-אפריקה. כתב השלמות והשגות להלכות הרי"ף, המובאות על ידי הראשונים. [נאספו בספר 'רבנו אפרים', מהר"י. שציפנסקי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ו].

יז. ר' יהודה בן ברזילי אלברצלוני - בן דורו של הרי"י מיגאש. חי בכרצלונה שבספרד הנוצרית. מספרו רביהיקף ה'עיתים' נשארו בידינו רק רוב הלכות שבת. [מהר"י. שור, מקיצי נרדמים, קראקא תרס"ג].

יח. ר' שלמה בן נתן מסג'למסה - מחכמי צפון-אפריקה בדור שאחרי הרי"ף. סידורו, 'סידור ר' שלמה בן נתן', מכיל דברי הלכה, כדוגמת סידורי הגאונים. [מהר"ש. חגי, ירושלים תשנ"ה].

יט. ר' משה בן מימון (=רמב"ם) - נולד בספרד וחי רוב ימיו במצרים. 'פירוש המשנה' - נדפס עם הש"סים; ובתרגום חדש עם המקור הערבי, עפ"י כתב-היד שנכתב בידי הרמב"ם בעצמו, מהר' י. קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג, ז' כרכים. 'הלכות הירושלמי' - ספר שהרמב"ם מזכירו בפיהמ"ש (תמיד ה, א), שבו הביא את העולה להלכה מהירושלמי כדוגמת הלכות הרי"ף לבבלי. נמצא בידינו ממנו רוב מסכת ברכות, בעצם כתב ידו של הרמב"ם. מהר' ש. ליברמן, בהמ"ל באמריקה, ניו יורק תש"ח. 'ספר המצוות' - התרגום הקדום, מהר' ח. הלר, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ו; תרגום חדש עם המקור הערבי, מהר' י. קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"א. 'משנה תורה' - המהדורה המדויקת ביותר של ס' אהבה (שבו הל' ק"ש), על פי כה"י הנושא את אישורו של הרמב"ם "הוגה מספרי", היא מהר' נ. א. רבינוביץ, עם פי' יד פשוטה, הוצ' מעליות, ירושלים תשנ"ד, ב' כרכים. 'שו"ת הרמב"ם' - מהר' י. בלאו, מקיצי נרדמים, ירושלים תשמ"ו, ר' כרכים. 'איגרות הרמב"ם' - מהדורתנו, ירושלים תשנ"ה, ב' כרכים.

כ. ר' זכריה אגמאתי - בן דורו הצעיר של הרמב"ם. פירוש ה'גר' שלו על הרי"ף, הנמצא בידינו למס' ברכות, מכיל פירושי גאונים וראשונים עד הרמב"ם. [מהר' מ. ד. בן שם, מכון תורה שלימה, ירושלים תשי"ח].

כא. ר' אברהם בן הרמב"ם - השתמשנו בתשובותיו על השגות ר' דניאל הבבלי על 'משנה תורה' שנדפסו בשם 'ברכת אברהם'. [מהר' ב. גולדברג, ליק תר"כ].

ראשוני אשכנז וצרפת עד לגירוש יהודי צרפת

[מאמצע המאה השמינית לאלף התמישי עד אמצע המאה הראשונה לאלף השישי (מסוף המאה ה'10 עד ראשית המאה ה'14 למנין אומות העולם)]

כב. רבנו גרשום מאור הגולה - ראש ישיבת מגנצא ומנהיג יהדות אשכנז, חי בימי רב האי גאון. פירושו ותשובותיו מובאים על ידי הראשונים [התשובות נאספו ב'תשובות רגמ"ה', מהר' ש. אידלברג, ניו יורק תשט"ז].

כג. ר' יצחק הלוי - ראש ישיבת וורמייזא, מתלמידי רבנו גרשום ורבו של רש"י. פירושו ותשובותיו מובאים על ידי רש"י ותלמידיו, ר' לקמן אות כ"ד.

כד. ר' שלמה יצחקי (=רש"י) - חי בצרפת כדורו של הרי"ף. למד בישיבות אשכנז. פירושו לתלמוד נדפס בש"סים. תשובותיו נאספו ב'תשובות רש"י' [מהר' י. ש. אלפנבין, ניו יורק תש"ג]. פסקי הלכות שלו ושל חכמים נוספים, קודמים ומאוחרים לו, נאספו על ידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו בספרים אחרים, המכונים 'דבי רש"י', מהם השתמשנו בס' ה'פרוס' [מהר' ח. י. ארנרייך, בורפסט תרפ"ד], 'סידור רש"י' [מהר' ש. בובר וי. פריימן, מקיצי נרדמים, ברלין תרע"ב], ו'איסור והיתר' [מהר' פריימן,

כה. ר' שמחה מויטרי - תלמיד רש"י. 'מחזור ויטרי' שלו הוא סידור המכיל דברי הלכה ופרשנות. [מהר"ש. הורביץ, מקיצי נרדמים, נירנברג תרפ"ג].

כו. ר' יצחק בן אשר (=ריב"א) - ראשון לבעלי התוספות באשכנז. למד אצל רש"י. דברי תורתו מובאים בספרי חכמי אשכנז וצרפת.

כז. ר' שמואל בן מאיר (=רשב"ם) - נכדו של רש"י ומראשוני בעלי התוספות בצרפת. דברי תורתו מובאים בספרי חכמי צרפת ואשכנז.

כח. ר' יעקב בן מאיר תם (=ר"ת) - אחיו של הרשב"ם. מראשוני בעלי התוספות בצרפת. 'ספר הישר' המכיל מתורתו נערך על ידי תלמידיו. [חלק הפירושים - מהר"ש. שלזינגר, ירושלים תשל"ד; חלק השו"ת - מהר"ש. רוזנטל, ברלין תרנ"ח].

כט. ר' אליעזר בן נתן (=ראב"ן) - מחכמי אשכנז בדורו של ר"ת. ספרו 'אבן העזר', על ענינים שונים בהלכה, הוא מספרי ההלכה הראשונים שנתחברו באשכנז. [הוצ' וגשל, ירושלים תשמ"ד].

ל. ר' יצחק בן שמואל (=ר"י) - בן אחותו ותלמידו של ר"ת. מראשי בעלי התוספות. כל קובצי התוס' שלפנינו - אחרים מהם נכתבו בידי תלמידיו, ר' להלן - מלאים מדברי תורתו.

לא. ר' אליעזר ממיץ - תלמיד ר"ת. ספרו ה'יראים' על מצוות התורה, כולל את עיקרי ההלכות של כל מצוה. מצות ק"ש מופיעה בו בסי' רנ"ב. [יראים השלם, מהר"א. שיף, וילנא תרנ"ד, ב' כרכים].

לב. ר' יהודה החסיד - ראש חסידי אשכנז. 'ספר חסידים' שלו מכיל הנהגות ודברי מוסר. [מהר"י. ויסטיניצקי, מקיצי נרדמים, פרנקפורט דמיין תרפ"ד; מהר"ר. מרגליות, מוסר הרב קוק, ירושלים תשי"ז].

לג. ר' יהודה בן קלונימוס משפירא (=ריב"ק) - ספרו 'ייחוסי תנאים ואמוראים' על תולדות חכמי התלמוד, מכיל הרבה פירושים ועניני הלכה. [אות ב-ט: מהר"י. ל. מימון, מוסר הרב קוק ירושלים תשכ"ג; אות י': 'ערכי תנאים ואמוראים', מהר"מ. י. בלוי, ניו יורק תשנ"ד].

לד. ר' אליעזר בן יואל הלוי (=ראבי"ה) - נכדו של הראב"ן. תלמיד אביו ר' יואל הלוי ור' אליעזר ממיץ. 'ספר הראבי"ה' הוא ספר מקיף, המכיל פסקים ותשובות לפי סדר רוב מסכתות הש"ס. [מהר"א. אפטוביצר, מקיצי נרדמים, הרפסה חרשה ע"י יד הרב הרצוג, ירושלים תשכ"ד, ה' כרכים כולל מבוא].

לה. ר' שמחה משפירא - חבירו של הראב"ה. ספריו לא נשתמרו, אך דברי תורתו מובאים בספרי חכמי אשכנז.

לו. ר' אלעזר מזורמייזא - תלמידם של ר' יהודה החסיד וריב"ק משפירא. ספרו ה'רוקח' מכיל פסקי הלכה לפי נושאים, ועניני מוסר וחסידות. [מהר"ב. ש. שניאורסון, ירושלים תשכ"ו].

לז. ר' אברהם בן עזריאל - תלמיד ר' אלעזר מזורמייזא. ספרו 'ערוגת הבושם' על הפיוטים כולל חומר פרשני והלכתי. [מהר"א. א. אורבך, מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ט, ר' כרכים כולל מבוא].

לח. ר' שמשון משנץ (-ר"ש) - תלמיד ר"י. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל. כתב תוספות לכל הש"ס, הידועות בשם 'תוספות שנץ' (גם למס' ברכות, ע' 'תרומת הרשן' סי' ק"ח), אך אינן בידינו אלא למסכתות בודדות (לא כולל ברכות).

לט. ר' יהודה בן יצחק שירליאון - תלמיד ר"י וראש ישיבה בפאריז. כתב תוספות למסכתות הש"ס. 'תוספות רבנו יהודה' למס' ברכות הן קובץ התוס' הקדום והחשוב המצוי בידינו למסכת. רובו על פי תורת ר"י (הרבה דיבורים מסתיימים: מ"ד-מפי רבי, ר"י). [תוס' ר"ה נדפסו תחילה בספר 'ברכה משולשת', ורשה תרכ"ג, בשם 'תוס' ר' יהודה החסיד' (אך אינן לר"י החסיד דלעיל אות ל"ב). ובשמן הנכון 'תוס' רבנו יהודה שירליאון', מהר"ג. זק"ש, ירושלים תשכ"ט, ב' כרכים].

מ. ר' משה מקוצי - תלמידו של ר' יהודה שירליאון. 'ספר מצוות גדול' (-סמ"ג) שלו על תרי"ג מצוות לפי מנין הרמב"ם, כולל את עיקרי ההלכות של כל מצוה. [מהר"א. פ. פרבר, ישראל תשנ"א, ב' כרכים. כרך א' ממהדורה חדשה: מכון אומן (מכון ירושלים), ירושלים תשנ"ג].

מא. ר' משה מאיוורא - מבעלי התוספות, תלמיד הר"ש משנץ. יחד עם אחיו ר' שמואל ור' יצחק עמד בראש ישיבה, שנכתבו בה 'תוספות איורא' למסכתות הש"ס. נזכר בתוס' שלנו למס' ברכות (ר' להלן אות ג"ב).

מב. ר' אליהו מלונדריש - מראשי חכמי אנגליה, תלמיד בעלי התוספות בצרפת. חלק מ'פירושי ר' אליהו מלונדריש ופסקיו' לסדר זרעים הוא פירוש למשניות ברכות. [מהר"מ. י. ל. זק"ש, מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ו].

מג. ר' יצחק מוינה - תלמיד ר' יהודה שירליאון והראב"ה. ספרו הגדול 'אור זרוע', המסודר לפי נושאים, הוא אוצר בלום לתורת חכמי אשכנז וצרפת. [דפוס זיטומיר תרכ"ב, ב' כרכים]. הספר קוצר על ידי בנו ר' חיים, המכונה מהר"ח אור זרוע.

מד. ר' אביגדור כ"ץ - תלמיד ר' שמחה משפירא (לעיל אות ל"ה). תשובותיו ופסקיו מובאים בספרי חכמי אשכנז, וכן בס' 'שבלי הלקט' (להלן אות צ"ו).

מה. ר' מאיר מרוטנבורג (=מהר"ם) - תלמיד ר' יצחק בעל ה'אור זרוע'. למד גם בישיבות בעלי התוספות בפאריז ובאיוורא. מנהיג קהילות אשכנז. תשובותיו ופסקיו נקבצו בקבצים שונים [תשובות פסקים ומנהגים] למהר"ם מרוטנבורג, מהד' י. ז. כהנא, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, ר' כרכים].

מו. ר' שמשון בן צדוק - תלמיד המהר"ם. אסף את הנהגות רבו ועוד חכמים בספר תשב"ץ, המכונה 'תשב"ץ קטן', להבדילו משו"ת הרשב"ץ (להלן אות ס"ז). [הוצ' לוי-אפשטיין, ירושלים תשי"א].

מז. ר' אשר בן יחיאל (=רא"ש) - תלמיד המהר"ם. חיבר תוספות למסכתות הש"ס, בעקבות ר"י ותלמידיו. 'תוספות הרא"ש' למס' ברכות נדפסו בס' 'ברכה משולשת' [ורשה תרכ"ג]. במיטב שנותיו היגר הרא"ש לספרד והתיישב בטוליטולה. שם הכיר מקרוב את תורת ראשוני ספרד. היה בקשר עם הרשב"א. 'פסקי הרא"ש' למסכתות הש"ס נכתבו על סדר הלכות הרי"ף. נדפסו עם הש"סים. תשובותיו נקבצו ב'שו"ת הרא"ש' [מהד' י. ש. יודלוב, מכון ירושלים, תשנ"ד].

מח. ר' מאיר הכהן - תלמיד המהר"ם. חיבורו 'הגהות מיימוניות' מכיל הערות ל'משנה תורה' לרמב"ם עפ"י מסורת חכמי אשכנז וצרפת. מרבה להביא מתשובות רבו המהר"ם. נדפס במהדורות הרמב"ם.

מט. ר' מרדכי בן הלל הכהן - תלמיד המהר"ם ור' פרץ מקורביל (לקמן אות נ"ב). ספר ה'מרדכי' על סדר הרי"ף, מכיל פסקי הלכה עפ"י מסורת חכמי אשכנז וצרפת. נעשו מן הספר קיצורים והוסיפו לו הגהות. נדפס בש"סים אחרי הרי"ף. ר' עור לקמן אות נ"ב.

נ. ר' יצחק מקורביל - מחכמי צרפת, בן דורו של המהר"ם. ספרו 'עמודי גולה', הנקרא 'ספר מצוות קטן' (=סמ"ק), מסודר על פי מצוות התורה, וכולל את עיקרי ההלכות. [מהד' ד. הרפניס, סאטמאר תרצ"ה. ועם הגהות ר' משה מצוריך, בשם 'סמ"ק מצוריך', מהד' י. הר-שושנים, ירושלים תשל"ג, ג' כרכים].

נא. ר' אליעזר מטוך - מחכמי צרפת, בן דורם של ר' יצחק מקורביל והמהר"ם. כתב תוספות למסכתות הש"ס, בעקבות ר"י ותלמידיו, הנקראות 'תוספות טוך'. למסכתות רבות הן התוס' שלנו הנדפסות בש"סים. למס' ברכות אינן בידינו (על התוס' שלנו לברכות ר' לקמן).

נב. ר' פרץ מקורביל - תלמיד-חבר של ר' יצחק מקורביל. כתב הגהות לסמ"ק, וכן

לתשב"ץ (לעיל אות מ"ו). הוא ותלמידיו כתבו תוספות למסכתות הש"ס, הנקראות 'תוספות רבנו פרץ', והן מצויות בידינו לכמה מסכתות. התוס' המיוחסות לרבנו פרץ למס' ברכות כמעט זהות לתוס' שלנו הנרפסות בש"ס, וההבדלים ביניהן קטנים. הן נראות כשתי מהדורות של אותו הספר. ע' בגוף הספר בסוגיית ברכת התורה ואהבה רבה פסקה ד', שהעלינו את ההשערה שכותב התוס' שלנו למס' ברכות הוא בעל ה'מרדכי', שהיה מתלמידי רבנו פרץ. וע' גם בסוגיית שנים מקרא ואחד תרגום פסקה ז'. ויש לציין כי 'תרומת הדשן' (סי' ק"ח) מדבר על ה"תוס' הקצרות מברכות", וכוונתו כנראה לנוסח "תוס' רבנו פרץ", ע"ש. [תוס' רבנו פרץ השלם, הוצ' מת"מ, ירושלים תשנ"ו].

חכמי ספרד (הנוצרית) וצפון-אפריקה מאחרי הרמב"ם עד גירוש ספרד

[משלהי האלף החמישי עד אמצע המאה השלישית לאלף השישי
(מתחילת המאה ה'13 עד סוף המאה ה'15 למנין אומות העולם)]

נג. ר' מאיר הלוי אבולעפיה (=רמ"ה) - בן דורו של ר' אברהם בן הרמב"ם, חי בטוליטולה שהיתה עיר גבול בין ספרד הנוצרית (=הצפונית) לספרד המוסלמית (=הדרומית). עמד בקשר עם ר"ש משנץ וחבריו חכמי צרפת. מחידושיו על רוב מסכתות הש"ס נשארו לנו רק על מסכתות בודדות (לא כולל ברכות), וכן קובץ תשובות. דבריו מובאים על ידי חכמי ספרד שאחריהם.

נד. ר' יונה גירונדי - מעיר מולדתו גירונדה שנספרד נסע לפרובנס ולצרפת, ולמד שם מפי בעלי התוס'. תורתו למס' ברכות מובאת בפירושו להלכות הרי"ף שכתב תלמידו בחייו (תר"י-תלמידי רבנו יונה). נרפס בש"סים עם הרי"ף.

נה. ר' משה בן נחמן (=רמב"ן) - קרובו וחבירו של רבנו יונה. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל. חידושיו למסכתות הש"ס תפסו מקום מרכזי בלימוד התורה בספרד בודדות הבאים. למקצת מסכתות, כולל מס' ברכות, כתב רק על סוגיות בודדות, ונקראו 'לקוסות הרמב"ן'. [חידושי הרמב"ן, בעריכת מ. הרשקר, מכון התלמוד הישראלי השלם: מס' ברכות, מהד' מ. וינברגר, ירושלים תשמ"ז]. ספרו 'מלחמות ה'" - השגות ותשובות על ספר ה'מאור' לרז"ה (להלן אות ע"ב) - נרפס בש"סים עם הרי"ף. עוד הבאנו מ'תורת האדם' על עניני אבילות [כתבי הרמב"ן, מהד' ח. ד. שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, ח"ב, עמ' י"א ואילך]. ומה'דרשה לראש השנה' [מהד' ר' מרדכי קצנלנבוגן, בתוך חידושי הרמב"ן הג"ל, באותו הכרך].

נו. ר' שלמה בן אדרת (=רשב"א) - תלמיד רבנו יונה והרמב"ן. ראש ישיבה בברצלונה. כתב חידושים לרוב מסכתות הש"ס. חידושיו למס' ברכות ראו אור לאחרונה מחדש על פי כתב יד [מהד' נ. מ. קרביץ, מכון אור, ירושלים תשמ"מ; מהד' י. זק"ש, ירושלים

תשמ"ב]. כמו כן השתמשנו ב'פירושי ההגדות' [מהר"א. ל. פלדמן, בתוך חידושי הרשב"א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א], וב'שו"ת הרשב"א' [בני ברק תשי"ח, ה' כרכים].

נז. ר' אהרן הלוי (-רא"ה) - תלמיד הרמב"ן, חבר ובר-פלוגתא של הרשב"א. היה מצאצאי ר' זרחיה הלוי בעל ה'מאור' (להלן אות ע"ב). פירושו על הלכות הרי"ף לברכות יצא לאור בשם 'פקודת הלויים'. [מהר"ש. במברגר, מאינץ תרל"ד].

נח. ר' יום טוב בן אברהם אלאשבילי (-ריטב"א) - תלמיד הרא"ה והרשב"א. כתב חידושים לרוב מסכתות הש"ס, מהם בשתי מהדורות. חידושיו לברכות נדפסו תחילה בטעות בשם 'שיטה מקובצת' לר"ב אשכנזי בספר 'ברכה משולשת' (הג"ל אות לט, מז). בשנים האחרונות זוהו כחידושיו של חכם ממשפחת אלאשבילי ההולך בעקבות הרא"ה, והם כנראה של הריטב"א עצמו, אולי ממהדורה קדומה. [חידושי הריטב"א, הוצ' מוסד הרב קוק, לברכות מהר"מ. הרש"ל, ירושלים תשמ"ד]. חיבור נוסף של הריטב"א הנוגע למסכתנו הוא 'הלכות ברכות'. [מהר"מ. קצנלנבוגן, עם חידושי מס' ברכות הנ"ל].

נט. בעל ה'חינוך' - ספר ה'חינוך' על תרי"ג מצוות, כולל הלכות בסיסיות בכל מצוה, חובר על ידי "איש מבית לוי ברצלונאי". יוחס על ידי רבים לרא"ה, אך אחרים ראו ייחוס זה ולאחרונה הוכח שמתברר ה'חינוך' היה תלמיד הרשב"א [ע' במבוא של ד. מצגר לספר ה'חינוך', מהר"מכון ירושלים, תשנ"ב. מהדורה שבה סדר המצוות קצת שונה היא של ח. ד. שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"כ].

ס. ר' יעקב בן הרא"ש - בנו ותלמידו של הרא"ש (לעיל אות מ"ז). ספרו 'ארבעה סורים' הוא ספר הלכה מקיף לפי נושאים, שעליו כתב ר' יוסף קארו את פירושו 'בית יוסף', ועל פיו חיבר אחר כך את ה'שולחן ערוך'. [ארבעה סורים השלם, מהר"א. סמט, מכון ירושלים, תשנ"ג-תשנ"ד, כ"ב כרכים. הציונים בספרנו לדיבור המתחיל בב"י ובשאר נו"כ - על פי המהדורות הרגילות]. בעל הסורים כתב גם את 'קיצור פסקי הרא"ש' שנדפסו בש"ס אחר פסקי הרא"ש.

סא. ר' דוד אבודרהם - מחבר סידור תפילה עם פירוש והלכות, הידוע בכינוי ה'אבודרהם'. זמן חיבורו אחרי ה'סוד'. [אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט].

סב. ר' ניסים בן ראובן גירונדי (-ר"ן) - ראש ישיבת ברצלונה ברור שאחרי הרשב"א. כתב פירוש רחב להלכות הרי"ף וחידושים למסכתות רבות. על מס' ברכות אין לפנינו.

סג. ר' שמואל גירונדי (ירונדי) - מחכמי ספרד אחרי הרשב"א. ספרו 'אוהל מועד' מכיל פסקי הלכה לפי נושאים. מובא ב'בית יוסף'. [ירושלים תרמ"ז-תרס"ד].

סד. ר' יהושע הנגיד - בן-נינו של הרמב"ם. חי במצרים. 'תשובות ר' יהושע הנגיד' הן מענה לשאלות אנשי עדן על 'ספר המצוות' ו'משנה תורה' [מהר"י. רצהבי, מכון מש"ה, ירושלים תשמ"ט].

סה. ר' יוסף בן חביבא - חי בספרד ברוד שאחרי הר"ן. פירושו להלכות הרי"ף 'נימוקי יוסף', הנדפס בש"ס במסכתות שאין להן ר"ן, נדפס לאחרונה גם למסכת ברכות [הוצ' אור הגנוז, בני ברק תשמ"ה].

סו. ר' יצחק בן ששת (=ריב"ש) - תלמיד הר"ן. היגר מספרד לצפון-אפריקה. בעל שו"ת הריב"ש. [מהר"י. ח. דייכעש, עם תיקונים, ירושלים תשל"ה; כרך א' ממהדורה חדשה: ד. מצגר, מכון ירושלים, תשנ"ג].

סז. ר' שמעון בן צמח דוראן (=רשב"ץ) - חבירו הצעיר של הריב"ש. גם הוא היגר מספרד לצפון אפריקה. חידושו על מס' ברכות נדפסו לאחרונה. הוא מרבה להביא בהם את דברי הרשב"א. [מהר"ד. צ. הילמן, בני ברק תשל"א]. כמו כן הבאנו מספר תשובותיו 'תשב"ץ' [למברג תרנ"א], מ'פירוש ההגדה' שלו שנדפס עם ספר 'בין שמועה' [ליוורנו תק"ד], ומפירושו 'זוהר הרקיע' ל'אזהרות' על תרי"ג מצוות [מכון תורה שלימה, ירושלים תשל"ז].

סח. ר' שלמה בן הרשב"ץ (=רשב"ש) - תלמיד אביו. חי באלג'יר. בעל 'שו"ת הרשב"ש'. [ליוורנו תק"ב].

סט. ר' יצחק אבוהב - ראש הישיבה האחרון בספרד, ששיבתו התקיימה עד לגירוש. כתב פירוש על הטור, שנדפס לאחרונה. [מהר"ה. רבינוביץ, בתוך 'הטור השלם' הנ"ל אות ס'].
 סז. ר' אברהם בן יצחק אב"ד מנרבונה (=הרב אב"ד) - למד אצל ר' יהודה בן ברזילי בעל ה'עיתים' מברצלונה (לעיל אות י"ז). ספרו ה'אשכול' כולל פסקי הלכה לפי נושאים. [מהר"ש. וח. אלבק, הוצ' וגשל, ירושלים תשמ"ד. מהדורה שונה של הספר, שיש בה כנראה הוספות מאוחרות, היא של צ. ב. אורבך, הלברשטאט תרכ"ח]. תשובותיו כונסו ב'תשובות הראב"י אב"ד' [מהר"י. קאפת, הוצ' מגן, ירושלים תשכ"ב].

חכמי פרובינצה (-פרובנס)

[מראשית המאה התשיעית לאלף החמישי עד לגירוש יהודי צרפת (מאמצע המאה ה'11 עד ראשית המאה ה'14 למנין אומות העולם)]

ע. ר' אברהם בן יצחק אב"ד מנרבונה (=הרב אב"ד) - למד אצל ר' יהודה בן ברזילי בעל ה'עיתים' מברצלונה (לעיל אות י"ז). ספרו ה'אשכול' כולל פסקי הלכה לפי נושאים. [מהר"ש. וח. אלבק, הוצ' וגשל, ירושלים תשמ"ד. מהדורה שונה של הספר, שיש בה כנראה הוספות מאוחרות, היא של צ. ב. אורבך, הלברשטאט תרכ"ח]. תשובותיו כונסו ב'תשובות הראב"י אב"ד' [מהר"י. קאפת, הוצ' מגן, ירושלים תשכ"ב].

עא. ר' אברהם בן דוד מפושקירש (=ראב"ד) - חתנו של הרב אב"ד. מפורסם בשם "בעל ההשגות", על שם השגותיו לספרי ראשונים, המצויות בידינו, אך המאירי מכנהו "גדולי המפרשים", על שם פירושו לרוב מסכתות הש"ס, ששרדו רק למסכתות בודדות. פירושו למס' ברכות היה לפני ראשונים, המביאים מדבריו. השגותיו על ה'מאור' (לקמן אות ע"ב), המכונות 'כתוב שפ', נרפסו בש"ס וילנא עם הרי"ף. [מהרורה חרשה: מכון חתם סופר, ירושלים תש"נ]. ההשגות על 'משנה תורה' לרמב"ם נרפסו ברפסי הרמב"ם [גם במהר' יר פשוטה' הנ"ל אות י"ט. לספרי מדע-אהבה: 'השגות הראב"ד למשנה תורה', מהר' ב. נאור, ירושלים תשמ"ד]. קובץ קרום של תשובות ופסקים לראב"ד ולחכמים נוספים הוא 'תמים דעים'. [מכון חתם סופר, ירושלים תשל"ד].

עב. ר' זרחיה הלוי (=רז"ה) - חבר וברי-פלוגתא של הראב"ד. ספר השגותיו על הלכות הרי"ף, ה'מאור', נרפס בש"סים עם הרי"ף.

עג. ר' יצחק בן אבא מארי ממרשיליה - בן דורם של הראב"ד והרז"ה. ספרו ה'עיטור' כולל פסקי הלכה לפי נושאים ברוב עניני הש"ס. [מהר' ר' מאיר יונה, ורשה תרמ"ג].

עד. ר' יהונתן הכהן מלוניל - תלמיד-חבר של הראב"ד. התכתב עם הרמב"ם. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל. חיבר פירוש להלכות הרי"ף, המצוי בידינו לכמה מסכתות, וביניהן מס' ברכות [מהר' מ. י. בלוי, ניו יורק תשל"ט].

עה. ר' אשר בן שאול מלוניל - ספרו ה'מנהגות', בעניני מנהג והלכה, עוסק הרבה בתפילה, ויש בו נטייה לתורת הסוד. רק חלק ממנו נשתמר בידינו. [מהר' ש. אסף, מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ה].

עו. ר' משה הכהן מלוניל (=רמ"ך) - חיבר השגות על 'משנה תורה' לרמב"ם, המובאות ב'כסף משנה'. נרפסו רק לספרי מדע-זמנים. [השגות הרמ"ך, מהר' ש. אטלס, ירושלים תשכ"ט].

עז. ר' אברהם בן נתן הירחי - מחכמי פרובינצה ברור תלמידי הראב"ד. מארץ מולדתו נסע לצרפת ולמד אצל ר"י (לעיל אות ל'), משם נרד לכמה מקומות ולבסוף השתקע בספרד, והיה חבר בבית דינו של הרמ"ה (לעיל אות נ"ג). ספרו ה'מנהיג' כולל הלכות ומנהגים בנושאים שונים, רובם בעניני אורח חיים. [מהר' י. רפאל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ו, ב' כרכים].

עח. ר' יהודה בן ברכיה - בן אחיו של הרז"ה. כתב פירוש להלכות הרי"ף, הידוע בשם 'שיטת ריב"ב', ונרפס בש"ס רפוס וילנא עם הרי"ף.

עט. ר' משולם מבדריש - אביו ר' משה היה תלמיד-חבר של בעל ה'מאור'. ספרו ה'השלמה' בא להשלים את הלכות הרי"ף. [מהר"מ. הרש"ר, בתוך 'גנזי ראשונים' למס' ברכות, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ז].

פ. ר' מאיר בן שמעון המעילי - מחכמי נרבונה, אחיינו ותלמידו של בעל ה'השלמה'. עמד בקשר עם הרמב"ן. בספרו ה'מאורות' על מסכתות הש"ס, ובהן מס' ברכות, מביא את המסקנות להלכה מהגמ', ודן בשיטות הראשונים שלפניו. [מהר"מ. י. בלוי, ניו יורק תשכ"ד].

פא. ר' מנוח מבדריש - תלמיד בעל ה'מאורות'. כתב פירוש על 'משנה תורה' לרמב"ם בשם ספר ה'מנוחה'. נמצא בידינו רק חלקו. [לספר אהבה: מהר"א. הורביץ, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ל].

פב. ר' דוד בן לוי - מחכמי נרבונה, בן דורו של רבנו מנוח. בעל ספר ה'מכתם' על מסכתות הש"ס, כולל מס' ברכות. [מהר"מ. הרש"ר, בתוך 'גנזי ראשונים' לברכות, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ז].

פג. ר' מנחם המאירי - מחכמי פרובינצה בדור שאחרי רבנו מנוח ובעל ה'מכתם'. עמד בקשר עם הרשב"א. בספרו 'בית הבחירה' על כל הש"ס הוא מביא את עיקרי הסוגיות, ומזכיר הרבה שיטות ראשונים. [בית הבחירה' לברכות, מהר"ש. דיקמן, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ה]. כתב גם חידושים לש"ס, כולל מס' ברכות, אך לא נותרו בידינו אלא למסכתות בודדות (לא לברכות). בספרו 'מגן אבות' הוא מצדיק את מנהגי פרובינצה בענינים שונים בהלכה [מהר"י. לאסט, לונדון תרס"ט; מהר"י. כהן, ירושלים תשמ"ט]. הבאנו גם מ'חיבור התשובה' העוסק בהלכות ר"ה יוה"כ ותשובה [מהר"א. סופר, ניו יורק תש"י].

פד. ר' אהרן הכהן - מחכמי פרובינצה בדור הגידוש של יהודי צרפת. ספרו 'ארחות חיים' מקיף את רוב ההלכות הנוהגות בזמן הזה, ומביא הרבה דעות ראשונים. [פירנצה תק"י, ג' כרכים].

פה. בעל ה'כלבו' - ספר ה'כלבו' הוא קיצור הספר 'ארחות חיים', עם הוספות קלות, שנעשה על ידי מחבר אלמוני לא הרבה אחרי ה'ארחות חיים'. [לבוב תר"כ. כרכים ב-ד ממהדורה חדשה: ד. אברהם, ירושלים תש"נ].

פו. ר' דוד הכוכבי - מחכמי פרובינצה בדור גירוש יהודי צרפת. ספר ה'בתים' שלו הוא ספר הלכה על סדר הרמב"ם, שבו הוא מפרש את דעת הרמב"ם ומביא דעות אחרות. 'בית

תפילה' כולל את הלכות ק"ש. [מהר"מ. י. בלוי ניו יורק תשל"ח; מהר"מ. הרש"ר, מכון שלם, ירושלים תשמ"ג].

פז. ר' ירוחם בן משולם - מחכמי פרונינצה ברור גירוש יהודי צרפת. התיישב בספרד ולמד אצל הרא"ש. ספרו 'תולדות אדם וחוה', הידוע יותר על שם מחברו 'רבנו ירוחם', הוא ספר פסקים מקיף לפי נושאים. [ונציה שי"ג].

חכמי אשכנז בשלהי תקופת הראשונים

[ממצע המאה הראשונה עד אמצע המאה השלישית לאלף השישי
(מראשית המאה ה'14 עד סוף המאה ה'15 למנין אומות העולם)]

פח. ר' אלכסנדר זוסלין הכהן - מחכמי אשכנז ברור שאחרי המהר"ם, מחבר ספר ה'אגודה', פסקי הלכות על סדר מסכתות הש"ס. [מהר"א. בריזל, ירושלים תשנ"א, ה' כרכים].

פט. ר' ישראל מקרימו - מחבר 'הגהות אשרי' על פסקי הרא"ש, הכוללות הערות והשלמות על פי פסקי כמה מחכמי אשכנז וצרפת. נרפס בש"סים עם פסקי הרא"ש.

צ. ר' שלום מנוישטט (=מהר"ש) - מחכמי אשכנז, למד אצל ה'הגהות אשרי', והיה רבו המובהק של המהרי"ל (לקמן אות צ"א), אשר מביא תדיר את פסקיו. [הלכות ומנהגי מהר"ש, מהר"ש. י. שפיצר, מכון ירושלים, תשל"ז].

צא. ר' יעקב סג"ל מולין (=מהרי"ל) - ראש ישיבת מגנצא ומנהיג יהדות אשכנז. בידינו שני קבצים של תשובותיו: 'שו"ת מהרי"ל' [מהר"י. סץ, מכון ירושלים, תשמ"מ], ו'שו"ת מהרי"ל החדשות' [הג"ל, תשל"ז], וכן 'ספר מהרי"ל', שנכתב בידי תלמידו ומביא את פסקיו והנהגותיו [מהר"ש. י. שפיצר, מכון ירושלים, תשמ"ט].

צב. ר' ישראל איסרלין - מחכמי אשכנז ברור שאחרי המהרי"ל. ספרו 'תרומת הדשן' כולל שאלות ותשובות ופסקים בענינים שונים בהלכה. [מהר"ש. אביטן, ירושלים תשנ"א].

צג. ר' יוסף בן משה - תלמיד בעל 'תרומת הדשן'. ספרו 'לקט יושר' הוא אוסף פסקי רבו והנהגותיו. [מהר"י. פריימן, ברלין תרס"ג].

חכמי איטליה

[תקופת הראשונים באיטליה נמשכה משלהי תקופת הגאונים עד לגירוש ספרד]

צד. ר' נתן בן יחיאל מרומי - חי בדורו של רבנו חננאל. ספרו ה'ערוך' הוא מילון תלמודי יחיד במינו בכל תקופת הראשונים, המפרש את מילות התלמוד והמדרשים, ומבאר ענינים שנזכרו בהם. הרבה להשתמש בפירוש רבנו חננאל לש"ס. [ערוך השלם, מהר"ח. י. קאהוט, הוצ' פרדס, ניו יורק תשס"ז, ט' כרכים].

צה. ר' ישעיה דטראני (=רי"ד) - חי באיטליה בדורו של ה'אור זרוע' (לעיל את מ"ג), שעמד אתו בקשר. חיבר תוספות ופסקים על כל הש"ס, בכמה מהדורות. 'פסקי הרי"ד' למס' ברכות כוללים פירושים ודיונים בסוגיות. [מהר"א. י. ורטהיימר וא. ליס, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ד].

צו. ר' יהודה בן בנימין הרופא מן הענוים (=ריבב"ן) - חי בדור שאחרי הרי"ד, ועמד בקשר מכתבים עם ר' אביגדור כ"ץ (לעיל את מ"ד). כתב פירוש על הלכות הרי"ף, כולל למס' ברכות. [מהר"א. ליס, בתוך 'גנזי ראשונים' לברכות, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ז].

צז. ר' צדקיה בן אברהם הרופא מן הענוים - קרובו ותלמידו של הריבב"ן. חיבורו 'שבלי הל'קט' הוא אוצר בלום של מקורות מתורת הראשונים בעניני הלכה, מסודרים לפי נושאים. [מהר"ש. בובר, וילנא תרמ"ז; חלק א': מהר"ש. ק. מירסקי, הוצ' סורא, ניו יורק תשכ"ז].

צה. ר' ישעיה דטראני האחרון (=ריא"ז [=ר' ישעיה אחרון ז"ל]) - נכדו של הרי"ד (לעיל את צ"ה). 'פסקי הריא"ז' על הש"ס הם המסקנות להלכה בלבד, ואת הדיונים והראיות כתב ב'קונטרס הראיות', שאליו הוא מפנה תדיר, אך אינו נמצא לפנינו. בס' 'שלטי הגיבורים' על הרי"ף (נרפס בש"סים) מצוטטים פסקי ריא"ז באופן קבוע. [פסקי הריא"ז לברכות, ביחד עם פסקי הרי"ד, מהר"א. ליס, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ד].

צט. ר' יוסף קולון (=מהרי"ק) - מחכמי איטליה בשלהי תקופת הראשונים. מוצאו צרפתי-אשכנזי. תשובותיו נאספו ב'שו"ת מהרי"ק'. [מהר"ש. ב. דויטש וא. שלוינגר, מכון אורייתא, ירושלים תשמ"ח].

ק. ר' יעקב לנדא - מחכמי איטליה סמוך לגירוש ספרד. מוצאו מאשכנז. כתב ספר פסקים ה'אגור', שהיה נפוץ עד חיבור ה'שולחן ערוך'. [מהר"מ. הרש"ר, ירושלים תש"כ].

אחרונים

מלבר האחרונים הנרפסים עם המשניות, הגמרא, הרמב"ם וה'סור', ומלבר ה'שולחן ערוך' ונושאי כליו והפוסקים האחרונים - עיינתי בקביעות בספרי האחרונים הבאים על מסכת ברכות:

'ראשון לציון' (=ראשל"צ) - לר' חיים בן עטר, בעל 'אור החיים' על התורה.

'פני יהושע' (=פנ"י) - לר' יעקב יהושע פלק מקראקא.

'ציון לנפש חיה' (=צל"ח) - לר' יחזקאל לנדא, בעל שו"ת 'נודע ביהודה'.

'דברי דוד' - לר' דוד טעביל ממינסק, בעל 'נחלת דוד' על בבא קמא.

'ברכת ראש' - לר' אשר הכהן בעל 'ברכת ראש' על נזיר.

וכן:

שו"ת 'שאגת אריה' (=שאג"א) - לר' אריה לייב ממיץ, שחלק חשוב ממנו עוסק בעניני מס' ברכות.

'קרבן אורה' - לר' יצחק מקרלין, בעל 'קרבן אורה' על נדרים ועוד, שכתב גם כמה מערכות על מס' ברכות.